
«Nu er jeg beskeden. Og mer enn det.» Fra Tyskland til Norge i 1934

MEDISINSK HISTORIE

ERLEND HEM

erlend.hem@basalmed.uio.no
Institutt for medisinske atferdsfag
Universitetet i Oslo
Postboks 1111 Blindern
0317 Oslo

PER E. BØRDAHL

Kvinneklubben
Rikshospitalet
0027 Oslo

Ved nazistenes maktovertakelse i Tyskland i 1933 ble det skapt et alvorlig flyktningproblem. Problemet fortonte seg mest akutt rett etter at nazistene kom til makten, og i perioden fra og med sommeren 1938. Dette flyktningdramaet utspilte seg i geografisk nærhet av vårt eget land og hadde betydning også for det norske medisinske miljø. I denne artikkelen beskrives skjebnen til den tyske gynekologen Hans Saenger (1884 – 1943), som i 1933 ble avsatt som professor i München på grunn av sin jødiske avstamning. Han kom til Norge i 1934 og arbeidet resten av sitt liv som privatpraktiserende spesialist i Fredrikstad. Han var en av uhyre få utenlandske leger som fikk komme til Norge i denne perioden. Norge var avvisende overfor flyktninger, særlig de jødiske. Hovedårsaken var nok frykt for arbeidsledighet, men fordommer og fremmedfrykt var av betydning, også i medisinske kretser.

Det er omstridt og neppe mulig å finne ut eksakt hvor mange flyktninger som kom til Norge i årene 1933 – 40. Kildene er usikre, men anslagene varierer fra 1 300 til 2 000 mennesker (1). Flere unnlot å registrere seg som flyktninger hos norske myndigheter, og mange brukte Norge som transittland.

Fremmedpolitiet registrerte heller ikke dem som reiste inn med gyldige papirer, og som ikke oppfattet seg som flyktninger, selv om de var rammet av politikken til de nazistiske makthaverne (2).

Så lenge flyktningene selv kunne velge oppholdssted var det fjerne Norge, en utkant i Europa, ikke det første sted de søkte seg til. Først i 1938 kom jødiske flyktninger i større antall til Norge, utenom dem som allerede på forhånd hadde kontakter i landet (2). Fremmedloven av 1927 gjorde det dessuten vanskelig for en utlending å slå seg ned i Norge. Det at myndighetene kunne kreve oppholds- og arbeidstillatelse innhentet på forhånd var en effektiv sperre.

Fremmedlovgivningen ble ytterligere skjerpet i 1932, da politikerne ville stenge grensene for personer som kunne bli en belastning for de norske sosialbudsjettene. Økonomiske hensyn og ønsket om å beskytte norske arbeidsplasser var viktig i de vanskelige 30-årene. Men fremmedfrykt og fordommer spilte også en rolle (3).

De tyske flyktningene utgjorde grovt sett to grupper. De politiske flyktningene forlot Tyskland pga. politiske handlinger eller oppfatninger. Den andre gruppen var jødene. De politiske flyktningene hadde langt lettere for å få oppholds- og arbeidstillatelse enn det jødene hadde (4). Norske regjeringer ønsket å holde tallet på immigranter generelt – og jøder spesielt – på lavest mulige nivå (1). Mye tyder på at de skandinaviske samfunn betraktet immigranterne som en belastning, trussel og som uønskede konkurrenter. Immigrerte leger og andre intellektuelle fikk før krigsutbruddet bare arbeidstillatelse i unntakstilfeller (5).

En «læge ved navn Saenger»

28. mars 1934 skrev Centralpasskontoret til Sosialdepartementet og utbad seg nærmere informasjon, fordi ifølge «opplysninger man har mottatt skal en tysk læge ved navn Saenger ha søkt om tillatelse til å praktisere i Norge» (6). Opplysningene var riktige. Det dreide seg om tidligere professor i fødselshjelp og kvinnesykdommer ved Universitetet i München, den 49 år gamle Erling Johannes Benno (Hans) Saenger som ønsket å arbeide som lege i Norge. Bare to måneder senere, 1. juni 1934, var saken avgjort. Ved kongelig resolusjon fikk Saenger «tillatelse til å utøve legevirksomhet her i landet» (6).

Dette kan på avstand se uproblematisk ut. En anerkjent tysk lege og vitenskapsmann ønsket å flytte til Norge. Han hadde norsk mor, snakket flytende norsk og kjente landet godt fra mange besøk. Selve søknadsprosedyren gikk raskt, og Saenger fikk ikke bare oppholdstillatelse, men også autorisasjon. Men saken var vanskelig, og den var ikke typisk. Det var ingen enkel og lett gjennomskuelig saksbehandling som lå bak Saengers oppholds- og arbeidstillatelse. Tillatelsen forteller ingenting om vår generelle holdning til immigrasjon av leger i 1930-årene. Saenger-saken var unntaket som bekreftet regelen, ikke bare om vårt forhold til jødiske leger, men flyktninger generelt, i årene 1933 – 40.

Norske bånd

Hans Saenger (fig 1) var født i Leipzig 30. november 1884 som eldste barn av Helga (1854 – 1931) og Max Sängner (1853 – 1903). Faren var en av de mest berømte gynekologene i Tyskland på slutten av 1800-tallet, hans navn er særlig knyttet til en forbedring av teknikken ved keisersnitt (7). Han var av jødisk slekt, men hadde konvertert til den evangelisk-lutherske kirke. Moren var norsk, født Vaagaard, av bondeslekt fra Ringerike. De hadde truffet hverandre da hun studerte ved musikkonservatoriet i Leipzig. Helga og Max Sängner førte et gjestfritt hjem for nordmenn (8). Nina (1845 – 1935) og Edvard Grieg (1843 – 1907) var alltid på besøk under sine Leipzig-opphold, matematikeren Sophus Lie (1842 – 99) og hans familie var andre nære venner (9). Det ble sagt da Max Sängner døde i 1903, at ingen tysk lege «har havt saamange personlige venner i Norge som Sängner, og heller ingen, som kjendte landet bedre» (10). Han ble hedret med «Olavsordenen» for sin innsats for Norge (8).

Figur 1 Hans Saenger (1884 – 1943). Foto privat

Hans Saenger ble tidlig sterkt knyttet til Norge. Han lærte å snakke norsk som barn, besøkte familiens landsted i Åsgårdstrand regelmessig og hadde mange norske venner. Han begynte å studere medisin i Praha i 1904, året etter farens død, men ble immatrikulert ved Universitetet i Kristiania i 1908 og fulgte også forelesninger ved Det medisinske fakultet i ett semester. Etter at faren døde, hadde moren flyttet tilbake til Norge. Saenger beholdt siden alltid en nær forbindelse med norske medisinerne, refererte arbeider fra Skandinavia i tysk fagpresse og publiserte selv en artikkel i Norsk Magazin for Lægevidenskab i 1929 (11).

Saenger avla medisinsk embetseksamen i München i 1910, og det var i München han skulle tilbringe det meste av sitt yrkesaktive liv. Han interesserte seg tidlig for gynekologi og obstetikk, farens fagfelt. Etter et kort mellomspill i

patologi, arbeidet han ved 1. gynekologiske universitetsklinikk i München, den største i Tyskland på den tiden, og en av de mest berømte avdelinger i Europa. Den ble ledet av professor Albert Döderlein (1860 – 1941), et verdensnavn i faget, særlig kjent for beskrivelsen av Döderleins basill og for sine lærebøker. Det var mens Saenger arbeidet der at Döderlein inviterte Christian Kielland (1871 – 1941) til å presentere sin tang i Gynäkologische Gesellschaft i München i 1915 (12). Tangen vakte stor oppsikt, og møtet var starten til Kiellands verdensberømmelse og på hans vennskap med Hans Saenger. Etter Kiellands presentasjon var Saenger den første som, allerede året etter, publiserte egne resultater med Kiellandtangen (13). Senere skrev han flere artikler om tangen.

«en norsk mann eller kvinne som regel bør bli å velge»

Saenger hadde gjort ett forsøk tidligere på å flytte fra München – ikke til Fredrikstad, men til Oslo. I 1929 søkte han det ledige professoratet i fødselshjelp og kvinnesykdommer etter Kristian Brandt (1859 – 1932). Det var fem søkere til stillingen, de fire andre var norske statsborgere. Fakultetet ble øyensynlig overrasket over søknaden fra Saenger: «Embedet har kun været kunngjort ledig i norske aviser. Til tross herfor er der også innkommet ansøknin g fra den tyske professor dr.med. Hans Saenger» (14). Fakultetet mente at kollegiet og departementet måtte avgjøre hvordan man skulle forholde seg til Saengers søknad. Dekanus foreslo derfor «for at spare tid» at man kun sendte de norske søkerne arbeider til bedømmelseskomiteen og for Saengers vedkommende ventet til departementets avgjørelse forelå. Kollegiet, og senere departementet, mente at Saenger kun burde komme i betraktning dersom de norske søkerne ikke «finnes fullt videnskapelig kvalifisert». I så fall «måtte det på ny drøftes om man skulde åpne adgang for udlændinger» (14).

Kirke- og undervisningsdepartementet hadde allerede i 1924 uttalt at det ved besettelser av professorater ved norske vitenskapelige undervisningsanstalter «selvfølgelig alltid, – og det uansett bekjentgjørelsesmåten – først må avgjøres om nogen av de norske ansøkere er kvalifisert for stillingen, i hvilket tilfelle en norsk mann eller kvinne som regel bør bli å velge, med mindre det skulde ha meldt sig utenlandske konkurrenter som i så høi grad raker op over de norske og som eier så fremragende betingelser for å fylle den ledige stilling at det for tilfellet vilde være av vesentlig betydning for vårt land for kortere eller lengere tid å innkalle en av disse» (15).

Raget så Saenger opp over de norske søkerne? Han gjorde rede for sine kvalifikasjoner i en håndskrevet søknad, som finnes oppbevart i Riksarkivet (15). Han var ferdig utdannet spesialist i fødselshjelp og kvinnesykdommer i 1917. Under den første verdenskrig tjenestegjorde han som kirurg på vestfronten. Senere kom han mange ganger tilbake til den uvurderlige kirurgiske erfaringen han hadde fått den gangen (Leif Saenger, personlig meddelelse). Etter krigstjenesten vendte han tilbake til München og var i perioden 1920 – 33 «Oberarzt» ved 2. gynekologiske universitetsklinikk, en stilling som tilsvarte reservelegestillingen ved Kvinneklinikken i Norge. Hans operative virksomhet omfattet hele faget (fig 2), han utførte f.eks. flere Wertheims radikaloperasjoner ved livmorhalskreft. I München-årene var Hans

Saenger ikke bare klinisk, men også vitenskapelig svært aktiv. Han var regelmessig deltaker ved de tyske og østerrikske fagmøtene, publiserte og refererte. Han disputerte i 1922 på et arbeid om intrakraniale blødninger basert på obduksjonsfunn hos 100 nyfødte. I årene 1923 – 27 var han privatdosent og holdt forelesninger og manuduksjoner for medisinstudenter. Fra 1927 til han ble avsatt i 1933, var han ekstraordinær professor.

Figur 2 Saenger med en monstrøs ovarialcyste. Foto privat

Hans kliniske erfaring fra de store München-avdelingene må ha vært bredere enn de andre søkerne. Han hadde også et helt annet internasjonalt kontaktnett. I dag synes vi det er merkelig at fakultetet ikke oversendte alle

søknadene samlet til vurdering. Det kan ikke ha vært helt enkelt å se om han «raker op over de norske». Hans omfattende erfaring med klinikk, undervisning og forskning hjalp ikke. Søknaden ble aldri vurdert.

«Saenger-saken»

I 1933 utgjorde de ca. 500 000 tyske jødene mindre enn 1 % av befolkningen. De var imidlertid sterkt representert i liberale yrker, 16 % av alle leger – ca. 6 000 – var jøder. I april, kort etter Hitlers maktovertakelse, ble jødiske forretninger, advokatkontorer og legepraksiser boikottet. En uke senere, 7. april 1933, kom forordningen om at jøder skulle fjernes fra sine stillinger, og fra 22. april ble jødiske leger nektet refusjon fra trygdekassen. Saenger ble dermed sagt opp fra sitt professorat i München. Det var ikke nevneverdig motstand fra tyske leger mot at jødiske kolleger mistet stillingene sine i 1933. Presidenten for tyske gynekologers årsmøte det året beklaget riktig nok at utviklingen rammet, også høyt verdsatte, kolleger, men føyde til at man ikke kunne gjøre noe med en utvikling som var en nødvendig del av det tyske folks helbredelse (16). Og ved den neste kongressen, i 1935, var forsamlingen blitt «judenfrei» (16). Få år tidligere fikk Saenger anbefalinger fra sine sjefer Döderlein og Franz Weber (1877 – 1933) samt en attest fra et av kirurgiens store navn, Ferdinand Sauerbruch (1875 – 1951). Ingen av dem hadde noe imot å gå hjertelig inn for en kollega – som senere ble regnet som «halvjøde» (fig 3).

Figur 3 Sauerbruchs attest. Foto privat

Etter at Saenger måtte slutte ved «II. Universitätsklinik für Frauenkrankheiten und Geburtshilfe» i München 1. desember 1933, praktiserte han privat (17), men med boikott og nekting av trygderefusjon var heller ikke dette enkelt. Han hadde likevel regnet med å fortsette som privatpraktiserende spesialist, men venner rådet ham til å forlate Tyskland – mens det ennå var tid (Leif Saenger, personlig meddelelse). Tanken var sannsynligvis ikke fremmed for ham. Han skrev på denne tiden at han hadde søkt professoratet i Oslo fem år tidligere for å komme bort – han hadde allerede den gang «fremtidsanselser» (14). Men for å flytte til Norge trengte han arbeidstillatelse.

I arkivet til Det medisinske fakultet ved Universitetet i Oslo for 1934 finnes en tynn mappe med påskriften «Saenger-saken» (14). Her kan vi følge utviklingen som førte til at Saenger fikk tillatelse til å praktisere som lege i Norge. Første dokument, datert 16. januar 1934, er en søknad ført i pennen av Rolf Thommessen (1879 – 1939), bror av Saengers første kone. Han var en høyt profilert sjefredaktør i Tidens Tegn, landets journalistisk ledende avis. I et tre siders langt brev anmodet han om at «der må bli gitt bayersk statsborger, dr.med. Hans Saenger, som nu er bosatt i München, licentia practicandi her i landet». Thommessen pekte i brevet indignert på at «Professor Saenger (. . .) er (. . .) blitt avskjediget uten lovmål og dom», til tross for at ikke-ariske statstjenestemenn sommeren 1933 ble forsikret om at de ikke hadde noe å frykte hvis de hadde vært ansatt siden før 1914 eller hadde deltatt i den første verdenskrig. Saenger oppfylte begge betingelser, men til ingen nytte – når det kom til stykket. Thommessen fortalte departementet at siden Saengers far var «ikke-arier, har han, siden det nuværende styre kom til makten i Tyskland, vært utsatt for mange og store ubehageligheter, som kulminerte med, at han den 4. januar d.a. blev avskediget fra bayersk statstjeneste på grunn av arierparagrafen i den tyske embedsmannslov». Når Saenger ønsker seg til Norge, vil han ikke, skrev Thommessen, risikere «å bli behandlet som borger av lavere rang, hvilket jo for en ærekjær mann må være uutholdelig». Thommessen var i mange år beundrer av Mussolini og sympatiserte med Quisling, men var motstander av antisemittismen, noe som også går frem av søknaden. Hans formuleringer skyldtes ikke slektsfølelsen, Thommessen var generelt motstander av uvitenskapelige raseteorier (18).

Thommessen understreket i brevet Saengers tilknytning til Norge gjennom familie, oppvekst og studier. Saenger var godt kjent med norske forhold og norsk medisin, og han behersket språket. Både hans egen og farens innsats for norsk medisin og norske medisiner ble trukket frem. Thommessen pekte til slutt på at «Norge endnu ikke har gjort noe, hvor det gjelder å delta i det veldige hjelpearbeide for emigrerte tyske videnskapsmenn». Andre land hadde gått foran – nå hadde Norge mulighet til å gjøre litt: «Nu har vi anledning til å hjelpe en av disse ulykkelige, som til og med har norsk blod i sine årer.»

«de saklige hensyn»

Søknaden ble rutinemessig oversendt den såkalte licentia-komiteen som bestod av tre professorer ved Det medisinske fakultet, hygienikeren Carl Schiøtz (1877 – 1938), øyelegen Sigurd Hagen (1885 – 1938) og psykiateren Ragnar

Vogt (1870 – 1943). Vogt anbefalte som den eneste at Saenger burde få lisens, «man bør strække sig saa langt overfor ham som nødvendig for aa hjælpe ham utover den nød». Vogt mente at det var tilstrekkelig med en tidsbegrenset lisens «inntil at det nævnte nødsforhold ikke længre maatte være tilstede». Hagen og Schiøtz var imidlertid skeptiske. Hagen skrev at han hadde vanskelig for å slutte seg til Vogts forslag. «Enskjønt vi har all mulig sympati for de tyske videnskapsmenn, som på gr. av raceforhold er kommet i nød, mener vi at det for fakultetet bør være de *saklige* hensyn, som må være avgjørende, når det skal ta standpunkt i en sak som denne. Hvis ansøkeren hadde vært en videnskapelig kapasitet, vilde det være en saklig grunn til å anbefale ham knyttet til norsk medisin. Men efter prof. Sundes uttalelse kan ikke det anføres om prof. Saenger» (Hagens kursivering, vår anmerkning). Anton Sunde (1882 – 1969) var blitt ansatt som professor og overlege ved Kvinneklubben i 1930. Med dagens øyne kan det virke uryddig at Sunde, som søkte professoratet samtidig med Saenger i 1929, skulle vurdere hans faglige bakgrunn. Sunde kjente trolig Saenger helt siden studiedagene i 1909. Under en studiereise i 1923 hadde han dessuten besøkt Webers klinikk i München, hvor Saenger var reservelege. Dessverre har vi ikke funnet Sundes uttalelse, det kan være at den kun var muntlig. Det er tankevekkende å lese Saengers brev til Sunde der han takker for «at Du har tat Dig så varmt av min sak. Tusen takk skal Du ha. Det ville være mer enn hjelp i nøden, hvis jeg kunne få en mulighet i Norge. Her ser jeg ingen utsikt. Det syntes kanskje svert ubeskedent, at jeg i sin tid søkte et professorat. Men grunden var, at jeg allerede den gang hadde fremtidsanselser. Nu er jeg beskeden. Og mer enn det.»

Det var ingen selvfølge at en utenlandsk lege skulle få arbeid og opphold i Norge. Det var gått fem år siden sist, og det skulle gå to år til neste gang. Komiteen tok arbeidet alvorlig og innhentet opplysninger fra andre nordiske land om hva de «har gjort eller ikke gjort for tyske jødiske videnskapsmenn», som Hagen formulerte det. Fra Sverige ble det opplyst at en rekke «förfrågningar ha under sista tiden ingått från tyska läkare, om möiligheterna att få praktisera i Sverige. Detta har dock alltid vägrats». Imidlertid var det gjort to unntak, men det hadde ikke falt i god jord blant kollegene: «Bägge dessa fall, (. . .), ha dock väckt ganske stor förbittring bland läkarne här i landet, som ansett detta så som ett orättvist inträng på läkarebanan, där framtidsutsikterna trots allt förnärvarande äro mindra goda». Fra Finland og Danmark kom liknende opplysninger.

«saalænge nøden varer»

Vogt vant lite støtte for sitt syn. Han betraktet tilsynelatende, slik mange gjorde det i 1934, Hitler som et forbigående fenomen. Etter keiserdømmets fall hadde Tyskland gjennomgått den ene hastige endringen etter den andre, hvor lenge ville nazistene bli ved makten? Vogt vurderte saken på nytt og kom til at det som talte for Saengers søknad var «at han er særlig knyttet til landet og i nød. Den grunn kan ikke føre længre end at han ydes støtte, saalænge nøden varer. Jo mere jeg har overveiet saken – og hørt paa de grunner, som taler mot licens – des mere klart staar det for mig, der i *høiden* burde bli tale om en (. . .)

begrænset licens saalænge nøden varer. Men nogen maate aa ordne saken paa efter det princip vet jeg ikke» (Vogts kursivering, vår anmerkning). Han diskuterte muligheten for å tilby Saenger en bestemt stilling på åremål «uten fortrængsel for berettiget norsk ansøker», eller å gi ham et avgrenset vitenskapelig oppdrag.

Det hele endte imidlertid med at Vogt sluttet seg til Hagens og Schiøtz' avslag «medmindre det for å hjelpe en landet nærstående læge i hans nødstilstand skulde være mulig å skaffe ham et *midlertidig og bestemt avgrenset faglig arbejde* , som han hadde særegne forutsetninger for» (Vogts kursivering, vår anmerkning). Særmerkningene fra Vogt var tydelige. Vi vet ikke hvorfor Vogt var mer velvillig innstilt overfor Saenger enn de andre, men det kan ha betydd noe at Vogt var fetter til Saengers nærmeste venn i Norge, Herman Lie (1884 – 1960), Sophus Lies sønn. Dessuten hadde Vogt nær kontakt med Sænger-familien da han under sin store utenlandsreise 1897 – 99 oppholdt seg fire måneder i Leipzig (19). Det var ikke bare Sundes habilitet som etter dagens praksis kan vurderes som tvilsom.

«liten utsikt for utenlandske læger»

Licentia-komiteens avslag inneholdt to momenter. For det første var det «overflod av læger i landet for tiden». Dessuten fryktet komiteen smitteeffekten: «En innrømmelse overfor Saenger, vilde måtte få konsekvenser.»

Overfloden av norske leger beskrives også i et brev fra sosialministeren året før, 5. april 1933: «Med det store antall norske læger som nu uteksamineres hvert år er det – med mindre det foreligger særlige grunner – visstnok for tiden liten utsikt for utenlandske læger til å opnå licens, selv for den som måtte være villig til å underkaste sig de betingelser, som det medisinske fakultet har foreslått» (20).

Licentia-komiteens uttalelse ble oversendt Sosialdepartementet, som – overraskende – ikke fulgte anbefalingen. Etter nærmere to måneders behandling bestemte departementet at Saenger skulle få «tillatelse til å utøve lægevirkosomhet her i riket sålenge han efter Socialdepartementets skjønn utøver lægevirkosomheden tilfredsstillende» (21). Vi vet ikke hvorfor departementet kom til en annen konklusjon enn licentia-komiteen. Dessverre har ikke sakspapirene i departementet latt seg oppspore, men det er nærliggende å tro at hans store norske nettverk kan ha vært medvirkende. Konklusjonen må sies å ha vært oppsiktsvekkende, både med tanke på departementets prinsipielle standpunkt nedfelt i brev året før, praksis i Norge på denne tiden og den grundige behandlingen i licentia-komiteen. I en oversikt i Sosialdepartementets arkiv over leger som fikk autorisasjon i denne perioden står det at Saenger var «tysk læge som hadde vist særlig interesse for norske forhold og som læge var særlig kvalifisert» (20). Aftenposten skrev høsten 1934, da Saenger fylte 50 år, at lisensen var blitt innvilget «først og fremst på grunn av hans halvnorske avstamning, men også på grunn av hans fars og hans egne store fortjenester av norske medisiner» (22).

Fredrikstad

Hans Saenger ble ikke registrert som flyktning av de norske myndighetene. Han reiste inn med gyldige papirer, og oppfattet seg kanskje heller ikke som flyktning. I 1942 skrev Saenger til de nazistiske myndighetene i Norge at han flyttet frivillig og «med de tyske myndigheters tillatelse til Norge» (23). Det er formelt riktig, men det er like klart at Saenger var et offer for den tyske rasepolitikken. Aftenposten skrev at han kom på grunn av de «vanskelige politiske forhold i Tyskland» (22). Han var én av ca. 23 000 jøder som forlot Tyskland i 1934 (4). To år senere, høsten 1936, finnes hans navn og biografi, blant mer enn 1 500 andre, i en oversikt over tyske intellektuelle som var fordrevet fra Tyskland etter 1933 (24). Nazistene forsøkte til å begynne med å drive jødene ut av landet, først senere kom beslutningen om tilintetgjørelse.

Saenger kom til Norge i juni 1934. Han fikk bekreftet sin spesialitet, ble medlem av Legeforeningen og «nedsatte seg» som «kvinnelæge» i Fredrikstad (25). Han valgte angivelig Fredrikstad fordi han ikke ønsket å stå i noe konkurranseforhold til legene i Oslo (Leif Saenger, personlig meddelelse). Kanskje kan det tolkes i samme retning at han i sin presentasjon av seg selv som norsk lege i 1938, unnlot å nevne sine universitetsstillinger som privatdosent og professor i München. Han omtalte kun sine kliniske stillinger som reservelege og privatpraktiserende gynekolog – ikke de akademiske posisjonene (17). Like påfallende problemfri er presentasjonen av ham 60 år senere i Deutsche biographische Enzyklopädie, der det kort og godt om denne perioden står at han i 1933 forlot Universitetet i München og reiste til Fredrikstad: «1933 schied er aus dem Verband der Univ. München aus und ging nach Fredrikstad» (26).

I Fredrikstad arbeidet Saenger som privatpraktiserende gynekolog, samtidig som han opererte på sykehuset. Han var den første gynekolog ved St. Joseph hospital i Fredrikstad (fig 4) (27) og ble en elsket fødselslege. Praksisen ble raskt stor og arbeidskrevende. Høsten 1934 ble han hyllet i avisenes 50-årsomtale som «en fortrinlig operatør» (22). Han opplyste selv at han særlig ble søkt av sterile kvinner som ønsket å få barn. I løpet av årene i Fredrikstad behandlet han flere hundre slike tilfeller med gode resultater (23). Da han døde ni år senere, skrev en avis at han gikk til denne praksis med «en enestående kyndighet og innsikt i sitt fag. Fra sine mange arbeidsår ved universitetsklinikken i München medbrakte han stor teoretisk viden og en sjelden stor praktisk erfaring som han kunne la sine pasienter her i landet nyte godt av. I løpet av kort tid erhvervet han seg et meget stort klientel og nøt sine pasienters ubegrensede tillit» (9). Dette var ikke bare velmente ord i en nekrolog. Hans bakgrunn var uvanlig solid.

Figur 4 St. Joseph hospital i Fredrikstad 1936 (27)

Saenger kastet seg ut i arbeidet med stor kraft. Han begynte gjerne arbeidsdagen med operativ virksomhet på St. Joseph hospital. Deretter drog han hjem ved 11-tiden, der venteværelset var fullt av pasienter. Tidvis ble han kalt tilbake til sykehuset, dersom det var akutte tilfeller, og han måtte da fortelle de ventende pasientene at han ikke visste når han kom tilbake, og at de kunne velge om de ville forsøke å vente på ham eller reise hjem igjen. I løpet av de ni julaftenene han opplevde i Norge, var det bare tre av dem han var hjemme, de andre arbeidet han med pasienter (Leif Saenger, personlig meddelelse).

Krigen

Muligens økte Saenger arbeidsbyrden enda mer da krigen kom, han flyktet inn i arbeidet (Leif Saenger, personlig meddelelse). Situasjonen for mennesker med jødisk avstamning ble ganske snart uhyggelig. Saenger var etter nazistenes definisjon halvjøde, dvs. at han hadde to fulljødiske besteforeldre. At verken faren eller han selv var medlemmer i det mosaiske trossamfunn, spilte liten rolle. Å være jøde var et rasespørsmål, ikke et religiøst. Saengers semittiske opphav var kjent blant nazistene. Han er for eksempel omtalt i det antisemittiske verket *Hvem er hvem i Jødeverden* som kom i fjerde utgave i 1941 (28). Dette gjorde hans stilling utrygg, selv om han til en viss grad var bedre stilt enn en del andre immigranter, blant annet var han blitt norsk statsborger i 1937. Men å flykte orket han ikke, fortalte han familien (Leif Saenger, personlig meddelelse).

Inntil høsten 1942 hadde det bare blitt truffet tiltak mot såkalte fulljøder i Norge. Men både de tyske raselovene og Nasjonal Samlings propaganda beskjeftiget seg like mye med halv- og kvartjøder, de såkalte Mischlinge. I november 1942 kom «Lov om meldeplikt for jøder» som krevde at alle jøder – fulle, halve, kvarte, norske så vel som utenlandske eller statsløse – innen 14 dager skulle melde seg til folkeregisteret eller lensmannen i hjemkommunen. Formålet med loven var først og fremst å få registrert de halve og kvarte. Stemplingen av «J» i legitimasjonskortene fra januar 1942 og deportasjonen av jøder til Auschwitz i november samme år hadde bare omfattet fulljøder som var medlem av det mosaiske trossamfunn og/eller gift med jøde (29). Men grepet ble strammet. Saenger og hans barn ble omfattet av den nye loven om meldeplikt. Men spørsmålet om hva som skulle skje med halv- og kvartjøder ble aldri avklart. De ble ikke arrestert eller deportert og fikk heller ikke sin formue inndratt. Meldeplikten skulle vise seg ikke å få noen praktisk betydning, men det kunne man ikke vite da loven kom. Det er uklart hvor mange som kom inn under tellingen av halv- og kvartjøder, det er antatt at det ikke var mange (29). Loven åpnet for fritak for meldeplikten, og Saenger søkte om dette i desember 1942 (23). Statsrettskontoret i Innenriksdepartementet gikk inn for å godkjenne søknaden, tyskerne hadde heller ingen innsigelser. Tyskernes anliggende var ellers at bare få jøder skulle slippe unna meldeplikten (30), og det krevde som regel støtte fra en innflytelsesrik person, helst en med nære bånd til Nasjonal Samling. Uten en slik støtte var veien betydelig lengre. Slike unntak var av stor verdi for den det gjaldt, selv om de fleste ikke var i noen direkte fare. Det var viktig å slippe å leve med uvissheten om hva som kunne komme til å skje. Situasjonen kunne oppleves som svært utsatt både med hensyn til fortsatt opphold i Norge og rettighetene til egen eiendom (30).

Saengers familie har inntrykk av at det var noen som holdt en hånd over dem og blant annet sørget for at Saenger slapp meldeplikt. Vi kjenner ingen skriftlige kilder som kan bekrefte dette. Men dersom det er riktig, er en mulighet Saengers svigerinne, som arbeidet ved det tyske sikkerhetspolitiet i Oslo. En annen mulighet er Saengers nære venn fra München-tiden, Jakob Werlin (1886 – 1965). Han var sjef for bilfirmaet Benz & Cie i München og hadde kjent Hitler siden skyttergravslivet i den første verdenskrig. Han skal også ha støttet Hitler materielt etter kuppforsøket i 1923 (Leif Saenger, personlig meddelelse). Werlin fikk stor innflytelse etter nazistenes maktovertakelse, ble styremedlem i Daimler-Benz og senere «Generalinspektor des Führers für das Kraftfahrwesen», Hitlers rådgiver i bilspørsmål. Han brukte sin posisjon svært aktivt, og var blant de få som til enhver tid hadde tilgang til Føreren (31, 32). Da Saenger reiste fra München med familien i 1934, var det Werlin som kjørte dem til Hamburg «for at de skulle slippe ubehageligheter», og han besøkte dem i Fredrikstad tre ganger i 1930-årene (Leif Saenger, personlig meddelelse).

«hans arbeid tok all hans kraft»

Hans Saenger begynte å merke presset, både av arbeidet og den truende situasjonen. Han var utslitt og fikk problemer med nattesøvnen. Han døde 18. mars 1943, bare 58 år gammel. Få dager senere brakte Fredriksstad Blad et opprop der folk ble oppfordret til å gi bidrag til en æresgave for å hedre hans minne. Dels ville man støtte hans tre umyndige barn, dels reise en minnestøtte på graven. Det ble lagt ut lister på alle byens apotek, St. Joseph hospital samt hos de sju underskriverne av oppropet. Begrunnelsen var hans store, «oppofrende og uegennyttige arbeid» (33). Dagen etter inneholdt avisen en omtale av begravelsen, «en sjelden vakker og gripende sørgehøytidelighet». Avisen kunne fortelle at over fire hundre kolleger, venner og pasienter var møtt frem. Saenger mintes i prestens tale for sin innsats som lege, «hans arbeid tok all hans kraft» (34). Det er intet i reportasjen som antyder det problematiske verken i fortid eller samtid. Den samme tone, med vekt på hans store faglige innsats, preget Aftenpostens nekrolog. Saengers bakgrunn omtales ikke som en trussel mot norske medisineres arbeidsforhold, men en positiv gevinst for hans pasienter, og – som det heter avslutningsvis – med «dr. Saengers bortgang har den norske lægestand litt et smertelig tap» (9).

Avslutning

Den norske flyktningpolitikken og holdningene til å innvilge oppholdstillatelse for jødiske flyktninger fra Tyskland var i 1930-årene svært restriktiv. Norge var et av de mest avvisende land overfor jødene. Flukten fra Tyskland i denne perioden var en menneskelig tragedie som tappet landet for leger og andre intellektuelle. Den massive hjerneflukten var imidlertid en stor berikelse for de land som tok imot flyktningene. Omtrent halvparten av de jødiske legene drog til USA, en mindre andel til Palestina og Storbritannia (35).

LITTERATUR

1. Lorenz E. Tyske flyktninger i Norge etter 1933 og deres betydning i Tyskland etter 1945. I: Simensen J, red. Tyskland – Norge: den lange historien. Oslo: Tano Aschehoug, 1999: 134 – 43.
2. Lorenz E. Willy Brandt i Norge: eksilåra 1933 – 1940. Oslo: Tiden, 1989: 27 – 39.
3. Johansen PO. Oss selv nærmest: Norge og jødene 1914 – 1943. Oslo: Gyldendal, 1984.
4. Skjøsberg H. En flyktningepolitikk utvikles: norsk politikk overfor tyske flyktninger 1933 – 1940. Hovedoppgave i historie. Oslo: Historisk institutt, Universitetet i Oslo, 1981.

5. Lorenz E. Exil in Norwegen: Lebensbedingungen und Arbeit deutschsprachiger Flüchtlinge 1933 – 1943. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1992: 306 – 7.
6. Centralpasskontoret. J.nr. 1159/34, eske 226 (2800 – 2999), 1937. Riksarkivet.
7. O'Dowd MJ, Philipp EE. The history of obstetrics and gynaecology. New York: Parthenon, 1994.
8. Semb O. Max Sanger. Tidsskr Nor Lægeforen 1903; 23: 231 – 2.
9. Aftenposten 19. mars 1943.
10. Brandt K. Max Sanger. Norsk Mag Lægevidensk 1903; 64: 268 – 9.
11. Saenger HE. Operasjon og etterbehandling av vesicovaginal- og vesicocervicalfistler. Norsk Mag Lægevidensk 1929; 90: 505 – 7.
12. Kielland C. Eine neue Form und Einführungsweise der Geburtszange, stets biparietal an den kindlichen Schädel gelegt. Munch Med Wochenschr 1915; 62: 923.
13. Saenger HE. Ueber die Zange als Rotationsinstrument und ihre Vervollkommnung durch Kielland. Monatsschr Geburtshilfe Gynäkol 1916; 44: 231 – 41.
14. Arkiv for Det medisinske fakultet, Universitetet i Oslo. Riksarkivet.
15. Arkiv Kirke- og undervisningsdepartementet, 1. skolekontor D. Riksarkivet.
16. Winau R. Gynäkologie und Geburtshilfe 1933 – 1945. I: Kentenich H, Rauchfu" M, Diederichs P, red. Psychosomatische Gynäkologie und Geburtshilfe 1993/94. Berlin: Springer, 1994: 13 – 20.
17. Kobro I, red. Norges læger: 1926 – 1936. Oslo: Aschehoug, 1938: 354 – 5.
18. Valaker T. "Litt fascisme, hr. statsminister!" Historien om den borgerlige pressen og fascismen. Oslo: Forum Aschehoug, 1999.
19. Sundet O. Ragnar Vogt (1870 – 1943): Norges første professor i psykiatri. Oslo: Fondet for forskning og folkeopplysning, 1980: 26 – 31.
20. Arkiv Sosialdepartementet, 2. medisinalkontor. Riksarkivet.
21. Befordringer, avgang, bevillinger etc. Norsk Mag Lægevidensk 1935; 96: 224.
22. Aftenposten 30. november 1934.
23. Arkivet "Våre Falne", Jøder, eske 192. Riksarkivet.
24. Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland. List of displaced German scholars. Faksimileutg. av originalutg. London, høsten 1936. Stockholm: Stockholmer Koordinationsstelle zur Erforschung der

deutschsprachigen Exil-Literatur, Tyska institutet, Stockholm universitet, 1975: 65.

25. Personalia. Dødsfall. Tidsskrift for Norges lægeforbund 1943; 63: 195 – 6.

26. Killy W, Vierhaus R, red. Deutsche biographische Enzyklopädie. Bd. 8. München: Saur, 1995: 493.

27. Dehli M, red. Fredrikstad i krigstid og krisetid 1914 – 1940. Fredrikstad bys historie. Bd. 4. Fredrikstad: Fredrikstad kommune, 1987: 379.

28. Sylten MP. Hvem er hvem i Jødeverden, samt fortegnelse over fremmedes forretninger i Norge. 4. utg. Oslo: Nationalt tidsskrift, 1941: 79.

29. Dahl HF. Vidkun Quisling: En fører for fall. Oslo: Aschehoug, 1992: 368 – 85.

30. Bruland B. Forsøket på å tilintetgjøre de norske jødene. Hovedoppgave i historie. Bergen: Historisk institutt, Universitetet i Bergen, 1995.

31. Pohl H, Habeth S, Brüninghaus B. Die Daimler-Benz AG in den Jahren 1933 bis 1945: eine Dokumentation. Zeitschrift für Unternehmensgeschichte. Bd. 47. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1986: 35 – 41.

32. Gregor N. Daimler-Benz in the Third Reich. New Haven, CT: Yale University Press, 1998.

33. Fredriksstad Blad 23. mars 1943.

34. Fredriksstad Blad 24. mars 1943.

35. Kröner H-P. Die Emigration deutschsprachiger Mediziner 1933 – 1945. Versuch einer Befunderhebung. I: Koebner T, Köpke W, Crohn C-D, Schneider S, red. Exilforschung: ein internationales Jahrbuch. Bd. 6. München: Edition Text + Kritik, 1988: 83 – 97.

Publisert: 10. desember 2000. Tidsskr Nor Legeforen.

© Tidsskrift for Den norske legeforening 2025. Lastet ned fra tidsskriftet.no 26. desember 2025.